Николай Николов

ГЛАГОЛИТЕ composita В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПЪЛЕН ПРЕВОД НА ОГЛАСИТЕЛНИТЕ СЛОВА НА СВ. КИРИЛ ЙЕРУСАЛИМСКИ

Образуването, употребата и честотността на сложните думи в старобългарския език е предмет на редица задълбочени изследвания[1].

Сложните лексеми съставят характерна част от словния фонд на старобългарските ръкописи - т. нар. от Р. Цейтлин „културен речник„, включващ както общославянски лексеми от предписмения период (специални наименования от стопанската и битовата сфера, топоними и антропоними), така и лексеми с книжен произход, възникнали още при първите преводи под въздействие на християнската (византийска и латинска) книжнина, в която сложните думи изразяват типологическа особеност на библейската и литургичната поетическа реч (абстрактна лексика, религиозни термини).

По отношение на проникването на сложни думи в старобългарския книжовен език В. Ягич[2] отбелязва, че в ранните преводи се отбелязва по-свободно предаване на гръцките composita, а в по-късните - по-голяма зависимост от гръцкия образец при калкирането на гръцките сложни думи. От друга страна, предаването на гръцките composita зависи от следването на определени преводачески принципи и/или принадлежността на

---

[1] ***V. Jagic***. Die slavischen Komposita in der ihren sprachgeschichtlichen Auftreten. - In: Archif fur slavische Philologie. 20. Berlin, 1899. ***K. Schuman***. Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen. Wiesbaden, 1958. ***М. Сперанский***. Из наблюдений над сложными словами (composita) в стиле литературной русской школы XV-XVI вв. - В: Из истории русско-славянских литературных связей. М., 1960, с. 160-197. ***И. Гълъбов***. Климент Охридски и ранните школи на стария български книжовен език. - В: Български език, 1966, кн. 5, с. 440-456. ***Е. Верешчагин***. Из истории возникновения первого литературного языка славян. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. М., 1971. ***Л. Вялкина***. Словообразовательная структура сложных слов в древнерусском языке XI- XIV вв. - В: Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка. М., 1974, с. 156-195. ***М. Тихова***. Сложните думи в езика на Г. Цамблак, К. Костенечки и Й. Бдински. - В: Годишник на ВПИ-Шумен, Т. I, 1976, с. 11-43. ***Р. Цейтлин***. Лексика старославянского языка. М., 1977, с. 191-192.

[2] ***V. Jagic***. Цит. съч., s. 28-43.

книжовника към школа (Кирило-Методиева и Преславска), а и от жанра, предназначението и функционирането на произведението[3].

При осъществяване на преводите до голяма степен наличието на голям брой композита в старобългарския книжовен език според Е. Верешчагин[4] и К. Шуман[5] е свързано с несъвпадането между славянската и византийската култура, тъй като в нея думите означават нови елементи от тематични кръгове като християнско вероучение, църква, богослужение, църковни празници, право, нравствени отношения, календар и др.

В научната литература анализирането на фиксираните в старобългарските паметници сложни глаголи е свързано с най-много спорни моменти и неясни случаи[6], отразени и при публикуването на ръкописите, и при издаването на старобългарски речници, напр. при съчетаването на **благо, добро** или **прѣди** с глаголна основа и предаването им като композита или като словосъчетания[7]. До голяма степен това е свързано с наличието в старобългарския език на гранични синтагми (между лексема и словосъчетание), в които в непосредствената контактна позиция (юкстапозиция, лат. iuxtapositio) едната от основите е била глаголна, а другата - номинативна или адвербиална.

Обект на настоящото изложение са глаголите composita в старобългарския превод на катехизите на св. Кирил Йерусалимски (Син N 478), свързван с дейността на Константин Преславски (по приписката на л. 270об)[8]. Огласителните слова на раннохристиянския светец спадат към т. нар. учителско

---

[3] Макар че основните принципи на превода в старобългарската книжнина са пословният и поморфемният, според В. Ягич и Е. Верешчагин общите особености на старобългарския превод на Евангелието и Псалтира се противопоставят на езика на Супрасълския сборник, а по-късно това становище е констатирано и за езика на Изб 1073 г. и на Йоан Екзарх.

[4] ***Е. Верешчагин***. Цит. съч., с. 46, 72.

[5] ***K. Schuman***. Цит. съч.

[6] Срв. интерпрегирането от Ф. Миклошич, А. Востоков, В. Ягич на някои префигирани лексеми като особен тип двукоренни съчетания.

[7] ***Р. Цейтлин***. Цит. съч., с. 191-192. Авторката отбелязва, че в отделни случаи префигираният и сложният глагол са или синоними, или дублети, напр. **прѣдъзъръѣти** и **прѣдизъръѣти**, **прѣдъсѣсти** и **прѣждесѣсти** и др.

[8] Вж.: ***A. Vaillant***. La traduction vieux-slave des Catecheses de Cyrille de Jerusalem. - Byzantinoslavica, 4, 1932, p. 286. ***Кирило-Методиевска*** енциклопедия. Т. II, С., 1995, с. 431.

красноречие или учителна ораторска проза[9] и задоволяват нуждата (по традиция) през дните на Великия пост желаещите да се покръстят да бъдат въвеждани в догмите на новата вяра, а приелите християнството - да се изповядат[10] и да приемат евхаристия.

Интересът на старобългарските книжовници към съчинението на св. Кирил Йерусалимски може да бъде обяснен не само със същността на съдържанието - нравствена и обредова подготовка на неукрепналото още в християнското учение паство, но и с факта, че в раннохристиянската литература то остава единствения *цикъл с катехизически поучения*[11].

Свидетелство за ранния старобългарски превод на катехизистичните слова на св. Кирил Йерусалимски (315 - 386 г.) са както т. нар. Хилендарски листи (края X - първата половина на XI в.), които съдържат края на § 10, § 11, 12 и 13 от III оглашение и началото на IV оглашение[12], така и наличието на пасажи от катехизистичните беседи на светия отец в Симеоновия изборник от 1073 г. (л. 30a - част от VII, л. 37c-d - част от I тайноводствено оглашение)[13].

В най-тясна връзка с Хилендарските листи е пълният препис[14] на Огласителните слова, описан от А. Горски и К. Невоструев под N 114 (сега в Москва, ГИМ, Син 478) и отнесен от

---

[9] Вж. ***К. Станчев, Г. Попов***. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, с. 67. ***Д. Петканова-Тотева***. Реторическата проза през Средновековието. Родове, особености, обща характеристика. - Литературна мисъл, 1974, кн. 6, с. 62-68.

[10] Тук може да се посочат и хипотетичните Климентови "Поучение пред изповед", "Поучение за светите тайни" и "Поучение пред причастие", които се отличават с катехизистичния си характер (Вж.: ***Климент Охридски***. Събрани съчинения. Т. 2. С., 1977, с. 510-560.).

[11] ***Т. Поптодоров***. Омилетика. История на проповедта. Т. 2. С., 1992, с. 153. Нециклизирани (т.е. по повод) проповеди от IV в. са "Подбудителна беседа към приемане на светото кръщение" на св. Василий Велики и "Слово за светото кръщение" на св. Григорий Богослов (с. 152-153). По-късно във византийската литература се появяват двата сборника с катехизи (μικρα и μεγαλη) на св. Теодор Студит, предназначени за монаси - вж.: ***K. Krumbacher***. Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453). T. I, München, 1897, s. 148-149.

[12] ***А. Минчева***. Старобългарски кирилски откъслеци. С. 1978, с. 24-39.

[13] ***Изборник*** Святослава 1073 года. Факсимильное издание. М., 1983.

[14] За названието "пълен препис" вж.: ***В. Пуцко***. Огласительные слова Кирилла Иерусалимского (Москва, ГИМ СИН 478) - памятник книжного искусства XI в. - Старобългарска литература, 18, 1985, с. 120.

авторите към XII-XIII в.[15]; в по-новите монографии и описи датирането е края на XI - началото на XII в.[16].

Ексцерпираните сложни глаголи от Син 478 в структурно отношение са диференцирани според наличието/отсъствието на съединителна морфема между двата корена.

1. Глаголи composita без съединителна гласна, за които се приема, че преимуществено са древни славянски образования, в Син 478 са фиксирани само *с първи компонент наречие* - подчинителната синтактично-смислова връзка между компонентите е обстоятелствена.

1.1. С първи компонент **прѣди-** (може да се разглеждат като старо падежно съчетание, тъй като това наречие е петризирана падежна форма в М. п.) са фиксирани 4 форми; старобългарските речници[17] не са единни при представянето на съответните сложни глаголи.

прѣдилежати - прѣдилежѫли (л. 5)[18]

Според И. Срезневски този глагол се среща в Гр Наз XI в., превеждайки гр. προκείμενον, докато останалите речници сочат употребата на словосъчетанието **прѣди лежати** само в Супр за гр. προκεῖσθαι.

прѣдистати - прѣдистанѣмь (л. 185)

---

[15] ***А. Горский, К. Невоструев***. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдель второй. Писанія святыхъ отцевъ. 2. Писанія догматическія и духовно-нравственыя. М., 1859, с. 44-62. Тук са описани и други два ръкописа със съчинението на св. Кирил Йерусалимски - N 115 и N 116, като е направено първото непълно описание на езиковите черти и на преводаческите особености, отразени в текста, а се посочва и връзката между N 114 и N 115 (XVI в.); N 116 представлява втори превод на Огласителните слова от XVII в., извършен от монаха Евтимий, ученик на Епифаний Славинецки.

[16] ***А. Селищев***. Старославянский язык. I. М., 1951, с. 87. ***К. Куев***. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, с. 22-23. ***Сводный*** каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI-XIII вв.). М., 1984, с. 84-85. ***G. Podskalsky***. Byzantinische Reichseschatologie. - In: Münchener universitäts Schiften. München, 9, 1972, s. 66.

[17] ***Fr. Miklosich***. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae. 1862-1865. ***И. Срезневский***. Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. Т. I-III, М., 1989. ***Slovnik*** jazyka staroslovenskeho. T. 1-52. Praha, 1958-1997. ***Старославянский словарь*** (по рукописям X-XI веков). Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Блоговой. М., 1994. ***А. Давидов***. Речник-индекс на Презвитер Козма. С., 1976.

[18] Обемът на настоящата статия не позволява контекстуално представяне на всички глаголи composita, но е посочен листът от Син 478 и срещаните употреби в библейски цитати.

прѣдистоити - **прѣдистоить** (л. 17), **прѣдистоѫхоу** (л. 139)

В монографията на Р. Цейтлин[19] с първи компонент **прѣди-** е посочен хапаксът **прѣдизѣрѣти** за гр. προορᾶν 'виждам пред себе си' в Пс 15:8 от Син и Бол.

Още в ранните преводи обаче този тип глаголи composita са конкурирани от продуктивната група на префиксални глаголи с префикс **прѣдъ-** за гр. глаголи на προ- и παρα-. Посоченият псалтирен стих в Ен вече е с форма на глагола **прѣдъзѣрѣти**. С префигирания глагол е употребен като цитат този стих и в Син 478: **прѣдьзѣрѣхъ г҃а прѣдъ мною выноу** (л. 158об).

Поради фиксираната в старобългарските ръкописи синонимика между глаголите с **прѣди-** и **прѣдъ-**, тук също се представят ексцерпираните префигирани глаголи[20].

прѣдъзѣрѣти - **прѣдьзѣрѣхъ** (л. 158об, Пс 15:8)

Данните от речниците свързват употребата на този нисko честотен глагол с Пс 15:8 от Ен, Пог, Пар и с цитирането на псалтирния стих в Деян 2:25 от Мак, Шиш, Охр, Слепч. У И. Срезневски е посочена употреба и в Мин 1096 г.

прѣдълежати - **прѣдълежащоую** (л. 174об), **прѣдълежить** (л. 192), **прѣдълежщиихъ** (л. 257), **прѣдълежщиаѧ** (л. 266об), **прѣдълежащиаıа** (л. 266об-267), **прѣдълежащиѧѧ** (л. 269об)

Форми на този глагол за гр. προκεῖσθαι 'намирам се пред; предназначен съм, предопределен съм' са употребени в Евр 6:18 от Ен, в Служ; Клоц, Супр, Зогр-лл. У И. Срезневски за същия гръцки глагол със значение 'предстоя' е посочен в Мин 1097 г., Син Пат XI в., Никон Панд; със значение 'предшествам' - в Изб 1073 г.; **мы же на прѣдлежащиѣѥ възвратимъ сѧ** Пал XIV в.

прѣдъложити - **прѣдьложимь** (л. 135, 1 л.мн.ч.през.), **прѣдъложоу** (л. 256)

Данните от речниците сочат употреби на този високочестотен глагол в евангелските текстове, в Пс 53:5 от Бол, Пог, Лоб, Евх; в Служ и Супр за гр. παρατιθέναι 'поставя, полагам', προκεῖσθαι 'поставя за избор', προτιθέσθαι 'виждам пред себе

---

[19] ***Р. Цейтлин***. Цит. съч., с. 197.

[20] Според по-широкото разбиране за сложните думи въобще разликата е само в степента на семантична натовареност на първия компонент.

си'. У И. Срезневски е фиксирана употребата му в Изб 1073 г. за гр. παρατιθέναι 'предложа, предоставя'.

прѣдъпоставити - прѣдъпоставихъ (л. 95об), **прѣдъпостави** (л. 259, Римл 6:13)

В старобългарския език този глагол за гр. προσφέρειν 'предложа' е хапакс, като употребата му е свързана със Супр. В по-късните преписи се среща в апостолските четива, напр. II Кор 4:14 от Христ, Слепч, I Кор 8:8 от Христ, Шиш.

прѣдъставити - прѣдъставистє (л. 38об, Римл 6:19 - гр. παρεστήσατε 'поставих във власт'); **прѣдъставитє** (л. 38об, Римл 6:19); **прѣдъставить** (л. 92)

Според данните от речниците форми на този глагол за гр. παρίστάναι 'поставя', παρατιθέναι 'предложа' са фиксирани в Супр (5) и в апостолските четива.

прѣдътєшти - прѣдътєчє (л. 26), **прѣдьтєчаахоу** (л. 167об)

Формата **прѣдътєчє** за гр. προσεδράμεν е засвидетелствана в същия контекст и в Хил. Този глагол, превеждащ гр. προτρέχειν, προστρέχειν 'изпреварям, побягна напред', е нискофреквентен, като употребата му е свързана с евангелския текст от Лк 19:4 Ас, Остр (Зогр, Мар - **прѣди тєкъ**); Супр.

прѣдъходити (л. 264об)

Това е също нискофреквентен глагол, употребен само в Мк 11:9 от Мар, Зогр за гр. προάγειν 'отида напред, предшествам'. У И. Срезневски е ексцерпиран и от Мин 1097 г.

1.2. С първи компонент **прѣждє-** са употребени 3 форми, които са определяни в речниците и изследванията като причастия-прилагателни. Според Р. Цейтлин лексемите с първи компонент **прѣждє-** са близки до термините и калкират специализирани гръцки композита с πρωτο-/προ-. Това са примери за формирането на нов тип композита в старобългарския книжовен език, базиращи се на превода на старогръцки причастни форми - сложните глаголи.

прѣждєг҃ланыихъ (л. 123)

В сторабългарските речници не е фиксирана такава форма на причастие-прилагателно. Оформянето му явно е основано на

синонимните отношения между **глаголати** и **рєшти** - втори компоненти в тези композити.

прѣждерєченаѧ (л. 69)

По данните от речниците и монографията на Р. Цейтлин това адиективирано причастие (за гр. προρρηθείς, προειρημένος 'преждеречен, гореупоменат; предсказан') е употребено в Супр и Евх.

прѣждесоущєє (л. 113об)

Това причастие-прилагателно е характерно само за Супр (две употреби, без гръцко съответствие).

1.3. С първи компонент **прѣко-** са ексцерпирани две форми на два глагола.

прѣкословити сѧ - ново ѥсть имѧ крьстьіаньско • и прѣже сего не бѣ врѣгомо • ино бо творѧщіє сѧ многашьды • прѣкословитъ сѧ • ꙁа чоужьство (л. 94об)

прѣкослововаати - Нъ прѣкословоуютъ жидовє • вьсьгда на отърицаниѥ готови (л. 134)

И двата контекста постулират интерпретиране на посочените глаголи като композитна основа със значение 'злословя, обругавам, отхвърлям, противореча', а не като синтагма. В речниците не е отбелязан този глагол, но с първи компонент **прѣко-** са засвидетелствани осем лексеми, като употребата им е свързана предимно с апостолските и паремийните текстове.

1.4. С първи компонент **мимо-** са фиксирани 11 форми.

мимовєсти - мимовѣдє (л. 14об), **мимоведи** (л. 187 - 2 л.ед.ч.пов.накл., Еклес 11:10)

У И. Срезневски е посочена употреба само в Панд Ант XI в. за гр. ἀπάγειν 'да отстраня' - **мимоведи** (ἀπάγαγε) **ꙁъловоу отъ плъти своєіа**.

мимоити - мимоидєть (лл. 90об - Изх 34:6; 178 - Мк 13:31; 193об - Деян 7:14), **мимоидє** (л. 161об - Пес. пес. 2:11), **нє мимоидоутъ** (л. 178 - Мк 13:31), **мимондохъ** (л. 243), **мимошьдъшаіа** (л. 245)

Този високочестотен глагол за гр. παρέρχεσθαι, παράγειν, ἀντιπαρέρχεσθαι, διέρχεσθαι, ἐπαναγειν, παρατρέχειν, διιστασθαι 'премина покрай' е фиксиран в евангелските, псалтирните и апостолските четива, в паремийниците, в Супр.

мимоходити - **мимоходѧщіє** (л. 148), **мимоходимь** (л. 245 - 1 л.мн.ч.през.)

Също високо честотен глагол за евангелските и псалтирните четива, паремийниците, Клоц, Супр - гр. παρερ́χεσθαι, παραπορεύεσθαι, διαπορεύεσθαι, παράγεινθ διοδεύειν, διαβαί́νειν 'минавам покрай; обхождам'.

1.5. С първи компонент **присно-** са ексцерпирани 7 форми; повечето са причастия-прилагателни, превеждащи терминологизувани гръцки причастни форми.

присносы (л. 216), **присносоущіа** (л. 44), **присносоущоуоумоу** (л. 109), **присносоущіи** (л. 148об)

Данните от старобългарските паметници показват, че подобни композита на причастие-прилагателно са характерни за Евх (гр. прич. συναιδ́ιος) и Супр (гр. прич. ἀιδ́ιος, συναιδ́ιος 'вечен, предвечен').

присносъмотрити - **чл҃вколюбивыи б҃ъ присносъмотрити** (вм. **присносъмотритъ**) **немощьмъ нашимъ** (л. 89-89об)

приснорождена (л. 100)

присноисходѧ (л. 210)

2. Глаголи композита със съединителна гласна.

2.1. Композита с първи компонент съществително:

2.1.1. С първи компонент **басно-** е фиксирана една причастна форма.

како еже дв҃ци родити гл҃тє не моцьно быти • иже отъ главьнааго мозга • дъцерь рожденоу • и баснословоущоу како отъ дѣвича оутробы родити сѧ сн҃оу гл҃тє не моштьно соущіе (л. 127об-128)

И. Срезневски отбелязва употреба на лична глаголна форма само в Геор Ам за гр. μυθολογεῖν - **ꙗко о себѣ всѧческаѧ быша ... баснословѧтъ**

2.1.2. С първи компонент **блѧдо-** е фиксирана една причастна форма.

семоу сѧ оучимь не блѧдословесоующіє • нъ отъ с҃тыихъ сьбираюцѣ писании (л. 183)

И. Срезневски представя глагол **блѧдословити** в Никон Панд: **възносѧ гласъ и блѧдословѧ** (вм. **многоглаголѧ** в по-ранните списъци).

2.1.3. С първи компонент **лице-** е фиксирана само една форма.

лицемѣровати - лицемѣроүкть (л. 182об)

И. Срезневски сочи следните употреби: в Панд Ант, XI в. - **подобнъ естъ болѧштѫ и съдравие лицемѣроүѫштю** (гр. ὑποκρινομένῳ); в Изб 1073 г. - **кго же облобъıꙁаше кго же паче себе любѧшти лицемѣроваше кго же вьчера люблѧше дьньсь прѣльштаашє**; в Никон Панд - **лицемѣроүюща въ послоүшанию**.

В Slovnik... е отбелязана и употреба на възвратния глагол **лицемѣрити сѧ** за гр. συνυποκρίνεσθαι в Гал 2:13 от Христ, Слепч, Шиш.

Относно композитната основа **лицемѣр-** са изказани различни мнения както по отношение на произхода ѝ, така и по отношение на нейната етимология[21].

2.1.4. С първи компонент **прѣлюбо-**[22] е фиксирана само една форма.

прѣлюбосътворити - не оүбикши • ни прѣлюбоствориши • и прочєю (л. 249 - Mm 19:18=Лk 18:20)

Същият евангелски цитат е употребен и в Супр в преводното Златоустово „Слово за поста и за Йосиф„, но с композитна основа с втори компонент **-дѣıати**: **не прѣлюбодıаати** (гр. Μὴ μοιχεύσης) **ни оүбити • ни оүкрасти ни лъжи послоүхѹ̀ бъıти**. Цитатът в Огласителните слова обаче е по-близък до евангелските текстове, вкл. и по употребените отрицателни презентни глаголни форми във 2 л.ед.ч.

Според Р. Цейтлин словосъчетанията **(прѣ)любы дѣıати / творити**, често употребими в старобългарските ръкописи, функционално са близки до composita. Обобщавайки данните, Р. Цейтлин заключава, че композитни основи с първи компонент **(прѣ)любо-** не са калки от гръцки и се явяват архаизми за старобългарския език, характерни както за езика на евангелските четива, така и за сборниците със слова и хомилии като Клоц и Супр

---

[21] Вж. ***М. Фасмер***. Этимологический словарь русского языка. Т. II, М., 1967, с. 506. *К. Мирчев*. Константин-Кирил, създател на старобългарския книжовен език. - В: Константин-Кирил Философ. Български и славянски първоучител. Сборник статии. Състав. П. Динеков, Б. Ангелов. С., 1983, с. 187.

[22] Тук не се прави допълнителен коментар за произхода на този компонент в старобългарските глаголи composita - субстантивен (А. Мейе, Г. Илински, М. Фасмер) или адвербиализирало се прилагателно (В. Ягич).

- т.е. тяхната нормативност е свързана с Кирило-Методиевата преводаческа практика.

2.1.5. С първи компонент **родо-** е фиксирана само една форма.

родословити - два имать о҃ца • єдиного дв҃да по плъти • и єдиного б҃а о҃ца б҃жскы • єже по дв҃дов҃ • тѣло тоу повинѫть сѧ • и осѧзаѥть и родословить (л. 100об)

С първи компонент **родо-** в речниците са посочени сложните съществителни **родотворьць** (хапакс само в Супр без гръцко съответствие) и **родословиѥ, родословьствиѥ** за гр. γενεαλογιάν в Ефр крмч (по И. Срезневски).

2.1.6. С първи компонент **рѫко-** е фиксирана само една форма.

х҃ъ бо пришьдъ архиєреи боудоущиихъ благотъ • большею и вѫшьшею • скиниѥю нєроукотвореноую (л. 151об - Евр 9:11)

Това причастие-прилагателно е още един пример за пътя на формиране на новите глаголи composita чрез превод на терминологизувана в гръцкия текст лексема. Показателно е, че употребата му е свързана само с евангелския (Мк 14:58 Зогр, Мар - гр. ἀχειροποίητος) и апостолския текст (Евр 9:11 Ен - гр. οὐ χειροποιήτος).

Според Р. Цейтлин в старобългарските паметници са фиксирани четири сложни думи с първи компонент **рѫко-**, като всички са калки на гръцки композита с χειρο-.

2.1.7. С първи компонент **чоудо-** са фиксирани две форми на един глагол.

чоудотворити - чоудотворить (л. 119об), **чоудотворимоу** (л. 172)

Според изследванията на Р. Цейтлин composita с първи компонент **чоудо-** (общо 5) в старобългарските паметници са калки на гръцки сложни думи с τερα-, като четири са употребени в Супр (отглаголните съществителни **чоудотворениѥ** и **чоудотвориѥ** са регистрирани само в Супр). И. Срезневски сочи употребата на същите сложни думи в Изб 1073 г., Мин септ 1096 г., Мин окт 1096 г., Гр Наз XI в., Панд Ант XI в.

2.2. Композита с първи компонент прилагателно:

2.2.1. С първи компонент **благо-** са ексцерпирани 41 форми (лични и нелични) на 11 глагола. Според Р. Цейтлин най-многочислената група composita в старобългарските

паметници е с общ компонент **благо-**, а сред тях глаголите предават гр. εὐαγγελύεσθαι и εὐλογεῖν.

благословити - **благослови** (л. 1 - 2 л. ед. ч. пов. накл.), **блг҃словкнъ** (л. 40), **блг҃словлєнь** (л. 251об - Ефес 1:3), **блг҃слнь** (л. 176 - Мт 21:9), **блг҃словнъ** (л. 176 - Мк 11:9), **блг҃словить сѧ** (лл. 95 - Исая 65:16, 251об - Исая 65:16), **блг҃словт сѧ** (л. 95 - Исая 65:16), **блг҃словитє** (лл. 246об - Пс 67:27, 267об - Пс 102:20), **блг҃ословлю** (л. 246об - Пс 25:8), **блг҃слви** (лл. 251об - 3 л. ед. ч. аор, Ефес 1:3; 260об - 2 л. ед. ч. пов. накл., II Кор 2:15)

Този високо честотен глагол е калка от гр. εὐλογεῖν и се среща във всички старобългарски паметници.

благочьстовати - **благочьстоукть** (л. 25)

Форма на този глагол за гр. εὐσεβῆ εἶναι се среща единствено в Хил.

благовѣстовати - **благовѣстоуи** (л. 26об), **благовѣстова** (л. 26об), **блг҃овѣстоуѧ** (лл. 91 - Деян 10:36; 116), **блг҃овѣстоуѧи** (л. 116 - Исая 40:9), **блг҃овѣстовати** (л. 92), **блг҃вѣстоующє** (л. 227об - Деян 5:42), **блг҃овѣстоваашє** (л. 228об)

Този глагол е също калка от гр. εὐαγγελύεσθαι 'възвестявам, благовестявам' и е характерен особено за евангелските четива.

благословєстити - **блг҃слвєштоу** (л. 60)

Високо честотен глагол, калкиращ гр. εὐλογεῖν в евангелските и псалтирните четива, в Киев, Евх; Супр.

благоволити - **блг҃оволѧть** (л. 74), **блг҃оволихъ** (л. 86об - Мт 3:17), **блг҃оволилъ** (л. 86об) **нє блг҃оволиши** (л. 86об), **блг҃овольшоу** (л. 186), **блг҃оволи** (л. 264 - 3 л. ед. ч. аор., Екл 9:8)

Често употребяван в старобългарските паметници глагол, калкиращ гр. εὐδοκεῖν в четирите евангелия, в Син, Евх, Супр, Рил.

благовѣщати - **блг҃овѣщаю** (л. 91 - Лк 2:10), **блг҃вѣщаю** (л. 218об)

Характерен е само за глаголическите Асеманиево и Мариинско евангелие (Лк 2:10 Мар, Ас; Лк 9:6 Ас), калкирайки гр. ευαγγελιζ́εσθαι 'възвестявам'.

благовѣстити - **блг҃овѣсти** (л. 91об - 3 л. ед. ч. аор.), **блг҃овѣстить** (л. 120), **блг҃вѣщьшємъ** (л. 157об), **блг҃вѣстити** (л. 195 - II Кор 10:15), **блг҃овѣстити** (л. 259об - Исая 61:1)

Високо фреквентен глагол, калкиращ гр. εὐαγγελύζεσθαι 'възвестявам' в четирите евангелски ръкописа, Син, Клоц, Супр.

благовѣствовати - **блг҃овѣствоуѫ** (лл. 96об, 219), **блг҃вѣствоуѫ** (л. 226об - Исая 40:9), **блг҃вѣствѫю** (л. 169об)

Този глагол, калкиращ гр. εὐαγγελύζεσθαι 'възвестявам', се среща най-вече в евангелските текстове от Зогр, в Клоц и Супр.

благодарити - **блг҃одариⷯъ** (л. 263об)

Този глагол, калкиращ гр. εὐχαριστεῖν 'благодаря, възхваля', се среща 9 пъти само в Супр, като тук са фиксирани и отглаголните съществителни **благодарꙗникъ** и **благодарьствиⷯ** за гр. εὐχαριστία 'благодарност, възхвала', **благодариⷯ** за гр. εὐεργεσία.

благодѣтьствовати - **блг҃дтьствова** (л. 266)

И. Срезневски отбелязва употреба на **благодатьствовати** само в Никон Панд за гр. εὐέργετοῦμεν 'благодетелствам'.

2.2.2. С първи компонент **добро-** е експериментирана една форма.

добродарꙗща (л. 269)

И. Срезневски отбелязва употреба на отглаголните съществителни **добродарникъ** в Гр Наз XI в. за гр. χαριστήριον и **добродарьствиⷯ** в Богословието на Йоан Екзарх за гр. εὐχαριστία.

Според Р. Цейтлин composita с първи компонент **добро-** са характерни преимуществено за Супр. В Старославянский словарь... са посочени глаголите **добропринимати** в Пс 91:15 Син, **добросъткорити** в Ас, Син и Супр, **добротворити** в четирите евангелски ръкописа и Супр.

2.2.3. С първи компонент **живо-** са експериментирани две употреби на една и съща форма.

животворѧштиимь (л. 71об), **животворѧштиимъ** (л. 225об)

Употребата на композитната основа **животвор-** в календара от Ас, Евх, Супр, Рил, Ен се свързва с калкиране на гръцки composita ζωοποιῶν, ζωοποιός, ζωαρχικός 'животворящ' в терминологизувани словосъчетания. И. Срезневски отбелязва следните специализирани словосъчетания: **животворѧщиимь доухъмь** в Изб 1073 г.; **благодѣть с҃тго и животворѧштаго д҃ха** за гр. τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος в Панд Ант XI в.; **животворѧщиⷯ дрѣво крьста** за гр. ζωοποιὸν ξύλον τοῦ σταυροῦ в Мин 1096 г.

2.2.4. С първи компонент **зъло-** е ексцерпирана една форма.

зълословѧи (л. 71)

Този глагол, калкиращ гр. κακολογεῖν 'злословя', е характерен само за глаголическите евангелски четива - Мт 15:4 Зогр, Мар; Мк 7:10 Зогр, Мар; Мк 9:39 Зогр, Мар, Ас. И. Срезневски сочи употребата му и в Миней за месец октомври, XII в.

2.2.5. С първи компонент **мило-** е ексцерпирана една форма.

оумилосрьдити сѧ - оумилосрьди сѧ (л. 213об)

Този нискочестотен глагол за гр. σπλαγχυίζεσθαι 'ставам милостив, умилостивявам се' се среща три пъти в Евх и Супр, а И. Срезневски сочи негови употреби в Мин 1097 г. и Панд Ант, XI в. за гр. εὐσπλαγχυίσθη.

2.2.6. С първи компонент **мъного-** са ексцерпирани две форми на причастия-прилагателни. Според изследванията на Р. Цейтлин този модел на образуване на композита, калкиращи гръцките композита на πολυ-, е характерен предимно за Супр (18 лексеми) и Евх (8 лексеми) срещу единични употреби в евангелския текст (прил. **мъногоцѣньнъ** в Мт 13:46), Ен и Рил. До голяма степен ексцерпираните от Син 478 композитни основи от този модел са със специализирана функция.

многодѣиствѫѫ - ты же навыкни • ꙗко единъ естъ съ ст҃ꙑи дх҃ъ • неразд҃ѣлимъ и многомоштьнъ • многодѣиствѫѫ • самъ же неиствѫѫ (л. 36об)

мьногоплетена - мьногоплетена бо естъ • еретичьскаѫ льсть (л. 113об)

И. Срезневски посочва употреби на това прич.-прил. за гр. πολύπλοκος в Мин 1097 г. **моукъı многоплетенъıꙗ** и в Панд Ант, XI в. **сѣть многоплетена.**

2.2.7. С първи компонент **ново-** е ексцерпирана една форма на субстантивирано причастие. Изследванията на Р. Цейтлин показват, че този модел е характерен предимно за Супр (с изключение на два хапакса в Син и Ен).

[пооученикѣ] таин[оводьствено҆ѥ ·ѧ·] къ новокръщенъıимь (л. 252об)

Според Slovnik... това субстантивирано причастие за гр. νεοφυτος е употребено и в I Тим 3:6 от Слепч, Шиш, Христ. И. Срезневски отбелязва употребата на **новокрьщенъıи** в Ряз крмч от

1284 г.: **о томь како їностраньникъ сїрѣ҇ч поганыї їли неду҆*нын їлї новокрщ҃ныї ... поставлѧетъ҆с е҆п҆съ їли причетнїкъ.**

За назоваване на новоприетите в Христовата вяра в Супр са употребени **новоосвѣштенъ** и **новосвѣтынъ** за гр. νεοφωτιστος, а в Ен - **новосвѣщенъ** без гръцко съответствие.

2.2.8. С първи компонент **прьво-** е ексцерпирана една форма. В монографията си Р. Цейтлин отбелязва седем композита от този тип, като шест от тях са калки от гръцки композита на πρωτο-.

прьвозъданыи - **аще прьвозъданыи отъ земла • принесе оуселеньскоую сьмрьть • то сьзъдавыи отъ земла • не принесеть ли жизни вѣчныѧ** (л. 130об)

Като номинация на Адам И. Срезневски отбелязва подобна употреба на **прьвозъданъ** в Мин 1096 г. и Мин 1097 г.

За старобългарските паметници това прич.-прил. е хапакс, употребен в Супр: **въ истинѫ прьвозъданааго** (гр. πρωτόπλαστος 'първосъздаден') **овчѧте погыбъшааго възискатъ градетъ оубо.** В Клоц в значение 'първосъздаден' е употребен хапаксът **прьвосътворенъ** за гр. πρόγονος.

2.2.9. С първи компонент **само-** са ексцерпирани две форми. В изследването си Р. Цейтлин отбелязва, че композитни облици от този модел са характерни за Супр, докато в Зогр, Мар и Евх има единични случаи.

самосъвѣды - **Да єсть є прѣже разньствити ıако о҃чє оубо • єдино єсть имѧ • различьна же сила • дѣиствьнаıа • да сє самосъвѣды рече бє-съблазна • ндж** (л. 67)

И. Срезневски отбелязва **самовѣдъı** без гръцко съответствие само в Посланието на руското духовенство до Углицкия княз Дмитрий Юриевич, 1447 г. - Воспоминаюче тобѣ, самовѣдущему преже бывшее.

самовидьствовати - **старѣишины жьрчьскыѧ не разоумѣваютъ • а жены самовидьствоуютъ** (л. 164)

Този глагол не е отбелязан в речниците и изследванията, но композитни основи с втори компонент **-вид** в старобългарските паметници са: **самовидьнѣ** (Супр, без гръцко съответствие) и **самовидьць** (гр. αὐτόπτης в Лк 1:2 Зогр, Мар, Ас; Супр).

2.2.10. С първи компонент **свѧто-** е ексцерпирана една форма.

свѧтотворимаꙗ - **ими же в[ь]сѣми • и оставленыимь множѣиши • сьставлѧѥть сѧ раꙁоумыныимъ • оупостасьна и с҃тотворимаѧ и дѣвьствьнаѧ с҃тааго д҃ха сила** (л. 233)

Речниците и изследванията не регистрират в старобългарските паметници композитна основа с първи компонент **свято-**, но са отбелязани редица композитни основи с втори компонент **-твор**[23] и първи компонент **благо-, добро-, живо-, лихо-, побѣдо-, само-** и **чоудо-**.

2.2.11. С първи компонент **цѣло-** са ексцерпирани две форми на два глагола.

цѣлоноговати - **грѣхъ лють и нѣсть с҃пс҃ениꙗ • падохомъ и нѣсть въстати • осльпьноꙋхомъ и нѣсть проꙁьрѣти • хроми быхомъ и нѣсть цѣлоноговати • и да въ кратьцѣ речемъ • оумрѣхомъ • и нѣсть ожити** (л. 11)

цѣломѫдровати - **котєрыи же пакы • оуспѣхъ цѣломоудровати добрѣ • хоулювати же нечьстьнѣ** (л. 30)

В старобългарските речници тези глаголи са представени като хапакси: И. Срезневски отбелязва употреба на **цѣлоноговати** за гр. οὐκ ἔστιν ὀρθοποδῆσαι само в цитирания пасаж от Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски; **цѣломѫдровати** за гр. σωφρονεῖν 'разсъдлив, мъдър съм; въздържан, целомъдрен съм' е представен като хапакс само в Хил, съдържащ катехизите на св. Кирил Йерусалимски, а И. Срезневски отбелязва употреба и в Сборник Пчела от XV в.

3. Композитна основа, образувана с помощта на числително име - ексцерпирана е една форма с първи компонент **єдино-**. Според изследователите гръцкото съответствие на този тип са композита с ὁμο- и μονο-. Р. Цейтлин отбелязва, че голяма част от регистрираните форми от този тип композита са хапакси в терминологизувани словосъчетания в Супр и Евх.

єдинородивы - **нє прѣжде бо сы б҃ъ • бе-с҃на послѣжде въ лѣтѣхь бысть о҃ць • нъ присно имать с҃на родивы и • нє ꙗко члв҃ци члв҃къı • нъ ꙗкожє самъ вѣсть • єдинородивыи прѣжде вьсѣхь вѣкъ** (л. 102)

---

[23] Вж. *Р. Цейтлин*. Цит. съч.

В речниците и изследванията не е отбелязана употреба на това терминологизувано причастие. С втори компонет -**род**/-**рожд** за гр. μονογενής обаче са засвидетелствани като хапакси прич.-прил. **єдинорожденъıи** (Супр) и прил. **єдинородьнаıа** (Изб 1073 г.).

4. Композитна основа, образувана чрез сливането на две глаголни основи - ексцерпирана е една форма с първи компонент **крадо-**.

крадоводми (л. 29 - Кол 2:8), **крадоводмıєи** (л. 30)

В същия контекст тези причастни форми за гр. συλαγωγεῖν 'измамвам; прелъстявам' са регистрирани само в Хил.

***

Настоящата разработка е опит да се запълни липсващо звено [24] от цялостното изследване на паметник от старобългарската епоха, включващ се в корпуса от богослужебни ръкописи и пряко свързан с организирането на църковната институция в България от края на IX - началото на X в.

Извършеното наблюдение върху употребата и структурата на глаголите composita в Син 478 позволява да се включат към този формиращ се в старобългарския книжовен език пласт от „културния речник„ нови лексеми.

1) Причастни форми, които превеждат специализирани (терминологизувани) гръцки прилагателни или причастия в атрибутивна или субстантивна функция, които в текста на катехизите изясняват догматични характеристики на божията същност: **боготворивъ**, **єдинородивы**, **присноисходм**, **приснорождена**, **самосъвѣды**, **свмтотворимаıа**. Р. Цейтлин определя подобни причастия composita като първични в езика на старобългарските паметници и като генериращ модел в процеса на образуване (в локстапозиция на съставните компоненти) на лични композитни глаголни форми[25]. Тук се причисляват и причастия composita, санкциониращи негативно противниците на християнската вяра - евреите и

---

[24] За актуалността на изследването на старобългарски паметници като Учителното евангелие и Катехезите на св. Кирил Йерусалимски, които са част от книжовния фонд на Преславската школа, вж.: ***А. Минчева***. Актуални езикови проблеми на Преславската книжнина. - В: Преславска книжовна школа, Т. 2., Шумен, 1997, с. 20.

[25] ***Р. Цейтлин***. Цит. съч., с. 281.

еретиците: **баснословоуцюу, блѧдословесоуцїе, крадоводѧи** (вкл. в Хил), **мьногоплєтєна.**

2) Лични форми на глаголи composita, употребени само в Огласителните слова (вкл. в Хилендарските листи, представящи същия превод на катехизите на св. Кирил Йерусалимски), са: **благодѣтьствовати, благочьстовати, присносъмотрити, прѣкословити сѧ, прѣкослововатн, родословити, самовидьствовати, цѣломѫдровати, цѣлоноговати, чоудотворити**. Ако глаголните композитни основи с **благо-, прѣко-, само-** и **чоудо-** допълват известните многочислени модели от старобългарските паметници, то глаголни композитни основи с **присно-** и **родо-** включват езиков материал в по-малочислени модели, а с **цѣло-** остават характерни само за езика на Огласителните слова.

Ексцерпираните композитни глаголни основи от Син 478 отразяват и процеса на нормативност при употреба на composita в старобългарския книжовен език. Докато употребените композитни основи с **благо-, ѕъло-, лице-, мило-, мимо-, прѣдъ-, прѣжде-, прѣлюбо-, ржко-, чоудо-** са характерни още за първите преводи на евангелските, апостолските и псалтирните текстове и се свързват с Кирило-Методиевата преводаческа практика, композитни основи с **басно-, блѧдо-, добро-, живо-, мъного-, присно-, прьво-, прѣди-, само-, ѥдино-** се свързват с езиковите норми на паметници, отнасяни към дейността на преславските книжовници - най-вече Супр, Изб 1073 г., Панд Ант, Никон Панд, Мин от 1096 г. и 1097г.

Направеният анализ и изводите за употребените в Син 478 глаголни композитни основи позволяват старобългарският извод на този препис да бъде свързан с нормативността на т. нар. двуерова преславска школа, която според И. Гълъбов „е възникнала сред дейци, които са били тясно свързани, както с Кирило-Методиевата традиция, така и със смелите начинания на преславския кръг около Златната църква, а това ни насочва пряко към Константин Преславски„[26].

[26] ***И. Гълъбов***. Ранни школи на стария български книжовен език. - В: Избрани трудове по езикознание. С., 1986, с. 118.